

- Feuer, L. 1962. American Travelers to the Soviet Union 1917–32: The Formation of a Component of a New Deal Ideology. *American Quarterly*. Vol. 14. P. 119–149.
- Fischer, L. 1931. *Why Recognize Russia?* New York.
- Flewers, P. 1992. *Western Ukraine and Molotov-Ribbentrop Pact*. Previously unpublished: BA Essay, School of Slavonic and East European Studies, January.
- Hunter, E. 1960. *In Many Voices — Our Fabulous Foreign-Language Press*, Norman College.
- Kuropas, M. B. 1996. *The First One Hundred Years of the Ukrainian National Association*. Colorado.
- Magosci, P. 2010. *A History of Ukraine. The Land and Its Peoples*. Toronto.
- Mulford, J. 2016. Non-State Actors in the Russo-Ukrainian War. *Connections*. Vol. 15, № 2. P. 89–107.
- Snyder T. 2010. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York.

УДК 94(477.7-074-078:498)(=214.58)«1941/1944»
DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.264588

I. С. Міронова

ORCID: 0000-0002-3039-742X

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили*

С. Ю. Сургова

ORCID: 0000-0002-3840-2924

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили*

I. Mironova

Petro Mohyla Black Sea National University

S. Surhova

Petro Mohyla Black Sea National University

СТАНОВИЩЕ ДЕПОРТОВАНИХ У ТРАНСНІСТРІЮ РОМІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ГОЛТСЬКОГО ТА ОЧАКІВСЬКОГО ПОВІТІВ)

*The Situation of the Deported Roma to Transnistria
(Based on Materials from Goltsky and Ochakovsky Districts)*

Дослідження присвячено становищу ромів на території Голтського та Очаківського повітів губернаторства Транснїстрія у 1942–1944 рр. Установлено, що ці повіти були місцями найбільшої концентрації депортованих ромів з Румунії, Бессарабії та Буковини. Висвітлено особливості системи організації праці депортованих ромів румунськими окупантами у «трудовах таборях» зазначених повітів; реконструйовано фрагменти повсякденного

життя, побуту, основні джерела харчування ромів, стратегії виживання в умовах окупаційної політики; встановлено ймовірну кількість ромів у цих повітах на період закінчення румунської окупації.

Ключові слова: ром, Трансністрія, Голтський повіт, Очаківський повіт, депортація, трудові табори.

The study is devoted to the situation of Roma in the Goltsky and Ochakovsky districts of the Transnistrian governorate in 1942–1944. It was established that these districts were the places of the greatest concentration of deported Roma from Romania, Bessarabia and Bukovina. The features of the system of organization of labor of the deported Roma by the Romanian occupiers in the «labor camps» of these counties are highlighted. The authors also describe the everyday life, the main sources of food for the Roma, strategies of survival in the conditions of the occupation policy. Also the researchers estimate the probable number of Roma in these counties for the period of the end of the Romanian occupation.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, consistency, and comprehensiveness. Problem-chronological, historical-genetic, structural-functional, statistical scientific methods were applied.

It was established that one of the key directions of the Romanian occupation policy towards the Roma was the regulation of the regime of stay and work of deported Roma in Transnistria, regulated by order No. 3149 of the civil governor G. Aleksianu of December 18, 1942. It was concluded that in the Goltsky and Ochakovsky districts the local authorities did not adhere to the established labor regime, which led to mass unemployment of Roma in these counties. As a result, theft of other people's property and escape to Romania became the main survival strategy for the Roma. To prevent these phenomena, a "labor camp for Roma" was established in the city of Golta, whose prisoners worked as forced labor for the Romanian occupation administration, as well as for the Romanian and German armies. It is noted that the massive spread of infectious diseases and low indicators of nutritional norms of the population in the counties led to the death of a large number of Roma. The probable number of Roma in the Goltsky and Ochakovsky districts at the end of the Romanian occupation amounted to about five thousand people. It was proved that the conditions of stay and the working regime of the deported Roma in the territory of these counties did not give them any hope of survival.

Keywords: Roma, Transnistria, Goltsky district, Ochakovsky district, deportation, labour camps.

Роми, як і євреї, стали одним з народів, який зазнав цілеспрямованого геноциду з боку німецьких нацистів під час Другої світової війни. Нацистська окупаційна влада залучала ромів до примусової праці та наражала

на масове знищення. У багатьох регіонах СРСР, які окупувала Німеччина, зокрема на теренах України, ромів убивали підрозділи Вермахту, поліції безпеки та СД (...) жандармерії й інших сил, часто з допомогою місцевих адміністративних структур і поліційних формувань. До них додаються виморені голодом, холодом та епідеміями депортовані ромські жертви в Трансністрії, зоні під контролем Румунії. Але, якщо геноцид євреїв, депортованих у Трансністрію, — історично визнане явище, то про геноцид ромів історики заговорили зовсім недавно.

На відміну від Голокосту, геноцид ромів мало вивчений в історіографії, особливо на регіональному рівні. Наявність в Україні на початок Другої світової війни значної ромської громади, яка стала жертвою нацистів у політиці фактичного знищення, зумовлює необхідність включити українську складову в загальну картину панування нацистів в окупованих регіонах, аби виявити регіональні особливості антиромської політики. Саме тому проблема геноциду ромів у Трансністрії, зокрема в Голтському й Очаківському повітах, куди депортували найбільше представників цієї національності з Румунії, Бессарабії та Буковини, потребує окремого наукового дослідження.

Актуальність теми доводить і пропонує історіографія проблеми, в якій окремим напрямом досліджень виділено питання геноциду ромів на території Трансністрії.

З 2000-х рр. дану проблематику почали вивчати румунські й молдавські дослідники В. Акім, І. Думініка, С. Назарія (Achim, V. 2004; Думиника, І. 2011; Назарія, С. 2005) та ін. У працях автори окреслили розв'язання ромського питання в Румунії напередодні та в роки Другої світової війни. У висновках думки цих дослідників сходяться на тому, що політика румунського уряду щодо депортації ромів мала спільні риси з політикою німецької влади в питанні масового знищення людей за етнічною ознакою. Цієї думки дотримуються й американські вчені В. Солонар і Р. Іоанід (Солонарь, В. 2008; Ioanid, R. 2000). Висвітлюючи становище ромів на території Трансністрії, В. Солонар наголошує на «безкровному вирішенні» в ній ромського питання, хоча говорить про 11 тис. ромів, загиблих від голоду (Солонарь, В. 2008). Р. Іоанід усю провину за смерті депортованих ромів покладає на І. Антонеску, який мріяв звільнити країну від єврейського та ромського населення (Ioanid, R. 2006, p. 138).

В. Акім у дослідженнях розкриває суть і причини депортації та сатвлення до неї ромів Румунії (Achim, V. 2004). При цьому, заходи щодо ромів автор розглядає в контексті примусової соціальної політики уряду І. Антонеску та введення суворих законів щодо жебракування й крадів. Низку наукових досліджень В. Акіма присвячено примусовій праці депортованих євреїв та ромів у Трансністрії (Achim, V. 2013; Achim, V. 2014–2015; Achim, V. 2015). Дослідивши регулювання й організацію примусової праці, способи

оплати, особливості трудового режиму цих двох груп населення, автор дійшов висновку, що регулювання праці євреїв і ромів було частиною масштабного проекту уряду Трансністрії, який прагнув створити систему праці, здатну забезпечити виживання депортованих і звільнити уряд від витрат на їх годування та проживання.

Окремо слід виділити присвячену стратегіям виживання депортованих ромів у Трансністрії роботу румунського дослідника П. Матея, в якій автор висвітлив законодавчу базу і бюрократичну практику місцевої влади щодо умов проживання ромів та впливу на них, а також способи, завдяки яким самі роми намагалися впоратися з неправовими заходами влади. Автор акцентує на тому, що ті самі формальні критерії, які влада застосовувала для депортації ромів, пізніше використовували самі роми, аби довести, що їх депортація була образливою, а депортовані заслуговували на репатріацію (Matei, P. 2019).

В українській історіографії на тему геноциду ромів у роки Другої світової війни першим звернув увагу О. Беліков (Беліков, О. В. 2002). Значну кількість ґрунтовних досліджень з цієї теми мають у доробку М. Тяглий, О. Круглов, А. Котлярчук (Тяглий, М. 2011; Тяглий, М. 2012; Круглов, А. 2009; Котлярчук, А. 2014). Н. Зіневич окреслила відмінності антиромської політики в регіональному аспекті й порівняла німецький і румунський окупаційний режими стосовно різних етнічних ромських груп (Зіневич, Н. 2009). Окремо слід виділити праці російського історика М. Бессонова, який опублікував низку статей з проблеми знищення ромів СРСР у роки Другої світової війни. Зокрема, автор простежив еволюцію політики окупаційної влади щодо ромів, окреслив місця їх масових страт в окремих регіонах України (Бессонов, Н. 2006; Бессонов, Н. 2009).

Проблему депортації румунських ромів до Трансністрії, її характер і основні етапи, політику румунської влади щодо цієї групи на окупованих українських землях дослідила І. Моторна (Моторна, І. В. 2011; Моторна, І. В. 2016). Крім цих питань, авторка висвітлила й такі важливі проблеми, як умови проживання ромів у Трансністрії, демографічні наслідки, соціальні аспекти депортованих.

Зважаючи на доволі широку історіографію проблеми геноциду ромів Трансністрії, зауважимо, що актуальними залишаються питання регіональної специфіки становища ромів на окупованих українських територіях. Цю проблему можна висвітлити крізь призму суспільних процесів і явищ на мікрорівні територіальної організації, зокрема Голтського та Очаківського повітів як місць найбільшої концентрації депортованих ромів у Трансністрії, які ще не були предметом окремого дослідження. Вивчення мікроісторичних подій підштовхує детально дослідити трагедію ромського народу в роки Другої світової війни і визначає актуальність порушеної теми.

Мета статті — висвітлити становище депортованих ромів у Голтському та Очаківському повітах губернаторства Трансністрія у 1942–1944 рр. Ця мета реалізується шляхом виконання таких дослідницьких завдань: розкрити особливості системи організації праці депортованих ромів румунськими окупантами у «трудовах таборах» зазначених повітів; реконструювати фрагменти повсякденного життя, побуту, основні джерела харчування ромів, стратегії виживання в умовах окупаційної політики; встановити ймовірну кількість ромів у цих повітах на закінчення румунської окупації.

В основу методології дослідження покладено принцип пріоритету загальнолюдських цінностей та оцінки історичного процесу з погляду цивілізаційних основ розвитку людства. Загальноприйняті в сучасній історичній науці принципи наукового пізнання — історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності — сприяли розкриттю загальних і специфічних особливостей становища ромів у Голтському й Очаківському повітах губернаторства Трансністрія. Принцип історизму дав змогу розглянути стосунки окупаційної влади та ромського населення в динаміці, базуючись на закономірних причиново-наслідкових зв'язках, від їх виникнення, через усі складові зростання й розвитку до завершення. Принцип об'єктивності надав можливість відтворити якомога правдивішу картину становища ромів як соціуму в умовах окупаційної влади, допоміг відтворити повсякденне життя та стратегії виживання в умовах окупації. Принципи системності, всебічності й наступності дали можливість розглянути окупаційний режим у Голтському та Очаківському повітах Трансністрії з боку таких складових життя ромів, як примусова праця і виживання.

У складі інструментарію запропонованої роботи застосовано такі наукові методи: проблемно-хронологічний, який дав змогу висвітлити найважливіші питання політики румунської окупаційної влади щодо ромів на території Трансністрії в часовій послідовності; історико-генетичний — зумовив послідовне розкриття процесів у житті ромів на території Голтського та Очаківського повітів у період румунської окупації, також дослідження чинників, які їх зумовили та причиново-наслідкові зв'язки між подіями; структурно-функціональний — допоміг сформувати загальне уявлення про повсякденне життя ромів у цих повітах, їх адаптацію і стратегії виживання; метод психологічного аналізу дав змогу з'ясувати основні моделі поведінки ромського населення в умовах окупації; статистичний метод — допоміг підрахувати ймовірну кількість ромів у зазначених повітах на закінчення румунської окупації.

Роми є другою за кількістю національною меншиною в Європі, яка зазнала геноциду під час Другої світової війни: в 1939–1945 рр. ромів на території України поменшало вдвічі — з 20 до 10 тис. (Козакова, О. В. 2014, с. 343).

Головним механізмом політики румунського уряду щодо ромів була їх депортація в Трансністрію. Реалізовували задумане послідовно. Указ І. Анто-

неску від 1 травня 1942 р. передбачав депортацію тільки кочових ромів. 17 травня того року державний підсекретар Міністерства внутрішніх справ дивізійний генерал К. Васіліу видав наказ поліції і жандармським управлінням скласти до 10 червня списки двох категорій ромів: «1. Кочові цигани. 2. Осілі цигани (а саме ті, які, хоча і не є кочовими, були засуджені, є рецидивістами або не мають засобів для існування або певного заняття)»¹. Отже, до списків офіційно ввійшли дві категорії ромів, але фактично — три, а саме кочові, осілі-«злочинці» та осілі-«безробітні». Саме вони були основною масою депортованих. 22 травня вийшов наказ І. Антонеску депортувати протягом червня ці категорії ромів «з метою забезпечення порядку всередині країни і видалення чужорідних і паразитичних елементів»². А вже 28 травня, одразу після закінчення перепису, вийшов наказ Міністерства Національної оборони № 6324 про вивезення ромів із міст і переселення їх до трудових таборів у Транснестрії (Моторна, І. 2011, с. 64).

Офіційно про створення Транснестрії румунський уряд оголосив 19 серпня 1941 р. Цивільним губернатором Транснестрії І. Антонеску призначив професора Г. Алексіану³. До її складу (з адміністративним центром в Одесі) увійшла територія сучасних Одеської, а також західні райони Запорізької, частини Вінницької і Миколаївської обл. Загальна площа — близько 40 тис. кв. км. Територія поділена на 13 повітів (*judet*), а повіти — на волості (*plasa*) (усього 65)⁴.

Специфічними повітами Транснестрії щодо ромів стали Голтський і Очаківський на правому березі Південного Бугу, які об'єднували західні райони сучасної Миколаївської та північний район сучасної Одеської обл. (Див. Таблиця 1).

Органом управління повіту була префектура (повітова управа) на чолі з префектом — румунським військовим у званні, як правило, полковника; органом управління волості — претура (волосна управа) на чолі з претором — так само румунським військовим у званні, як правило, майора; органом управління громади — примарія на чолі з примарем. Управлінську вертикаль завершував Департамент цивільного губернатора Транснестрії (ДЦГТ) на чолі з Г. Алексіану, а цивільному губернатору безпосередньо були підпорядковані префекти.

¹ Documente privind deportarea iganilor n Transnistria / V. Achim. Bucureti: Editura Enciclopedic, 2004. Vol. I. P. 5–6.

² Documente privind deportarea iganilor n Transnistria / V. Achim. Bucureti: Editura Enciclopedic, 2004. Vol. I. P. 9–10.

³ Декрет № 1 [19 серпня 1941 р.; Тигіна] [копія] // Роми у Транснестрії (1941–1944): архівні документи / Інститут ромознавства, Державний архів Одеської області, Інститут етнічних досліджень. Одеса: Фенікс. 2011. Вип. 1. С. 8.

⁴ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). Ф. Р-2249. Оп. 1. Спр. 758. Списки жителів за національностями та віросповіданнями, перелік повітів, районів та населених пунктів Транснестрії, 1942–1943 рр. Арк. 40–54 зв.

Таблиця 1. Райони Голтського та Очаківського повітів Трансїстрії¹

№ з/п	Райони
Голтський повіт — місто Голта (сучасне м. Первомайськ Миколаївської обл.)	
1.	Врадівський / Великоврадівський (сmt Владівка Миколаївської обл.)
2.	Голтянський (Миколаївська обл.)
3.	Доманівський (Миколаївська обл.)
4.	Кривоозерський (Миколаївська обл.)
5.	Любашівський (сmt Любашівка Одеської обл.)
Очаківський повіт — місто Очаків (сучасна Миколаївська обл.)	
1.	Варварівський (частина м. Миколаєва з 1965 р.)
2.	Краснянський (с. Красне Бережанського району Миколаївської обл.)
3.	Очаківський (Миколаївська обл.)

ДЦГТ складався з управлінь, зокрема одним із найбільших було управління праці, якому підпорядковувалися відділи праці в повітових управах. Саме це управління було визначене відповідальним за виконання рішення № 3149, яке ухвалив І. Алексіану 18 грудня 1942 р. стосовно ромів, депортованих з Румунії.

Громадський порядок, охорону об'єктів забезпечували органи жандармерії, яка була складником Румунської королівської армії. На жандармерію було покладено обов'язок реєструвати та контролювати ромів².

Перший етап депортації розпочався з кочових ромів. З 1 червня 1942 р. жандармські органи збирали їх у центрах повітів, аби відвезти до Трансїстрії. Розпорядження про вивезення всіх кочових ромів вийшло 25 червня 1942 р., а операція з депортації завершилась уже 15 серпня того року. Румунський дослідник В. Акім пише про 11 441 кочових ромів, переміщених на цьому етапі до Трансїстрії.

Депортували здебільшого ромів із південних повітів Румунії, Молдови та Бессарабії. Найбільше представників цього етносу проживало в Трансїльванії, де їхня частка становила 2,3% мешканців провінції, розселених переважно в селах. У містах найбільше ромів проживало в провінціях Олтенія (2,2%) і Добруджа (2,1%) (Моторна, І. В. 2011, с. 64).

Під час другого етапу депортації — 12–30 вересня 1942 р. — депортовано 13 176 осілих ромів. Подальше виселення було зупинено, позаяк 13 жовтня 1942 р. Рада міністрів вирішила відмовитися від нових депортацій ромів (Моторна, І. В. 2016, с. 198–199). Отже, за офіційними даними Генерального інспекторату жандармерії, загальна кількість ромів, депортованих з терито-

¹ Складено за: Роми у Трансїстрії (1941–1944): архівні документи. С. 10–11.

² Державний архів Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.). Ф. Р-1695. Оп. 3. Спр. 10. Розпорядження цивільного губернатора Трансїстрії І. Алексіану № 3149 про організацію життя Ромів у Трансїстрії [копія], 1942 р. Арк. 69.

рії Румунії в Трансністрію, до кінця вересня 1942 р. становила 24 617 чол. (Моторна, І. В. 2011, с. 64–65).

За наказом губернатора Трансністрії Г. Алексіану від 29 вересня 1942 р., депортовані роми були розміщені на кордоні окупаційної зони в селах на березі Бугу в Балтському, Березівському (сучасна Одеська обл.), Очаківському та Голтському (сучасна Миколаївська обл.) повітах (Моторна, І. В. 2016, с. 199). Депортацію проводив генерал К. Васіліу, в розпорядженні якого було п'ять поїздів.

Ром Петру Радита так описав поїздку на одному з поїздів: «Нас вивезли з Бухареста у вагонах для худоби, дозволивши взяти тільки те, що ми могли забрати самі. Ми їхали кілька тижнів, з частими зупинками. Ночі були холодними, ковдр майже не було, їжі теж, багато хто помер від голоду і холоду перш, ніж ми дісталися до річки Буг в Україні. Тих, хто вцілів, поселили в хатах і змусили копати траншеї. 1942 р. румунська влада відправила всіх осілих циган з с. Буда-Урсарі (сучасна територія Молдови) в м. Миколаїв. По дорозі багато жінок і дітей померли» (Кенрик, Д. & Паксон, Г. 2001, с. 148–149).

Початково кочових ромів планувалося розмістити у префектурі Голта, а осілих — у префектурі Очаків. Насправді цим ніхто не переймався, і їх почали селити разом у цих двох повітах. Багато ромів дісталися до Трансністрії зі своїми кіньми й підводами. Але за наказом Г. Алексіану від 29 липня 1942 р., всі коні та підводи у ромів були конфісковані, їх оселили у свинарниках, не давали ні їжі, ані дров, унаслідок чого багато людей померло. Крім того, залишившись без свого майна, роми почали красти чужу худобу (Тяглий, М. 2011, с. 879–880).

Крім ромів із Румунії й Молдови, восени 1942 р. до Голтського повіту депортували значну кількість карпатських ромів. Новим місцем виживання для них стало с. Красеньке Кривоозерського району. На відміну від бідних кочових румунських ромів, карпатські були людьми заможними, везли з собою гарні ковдри, хустки та жіночі вбрання з дорогих тканин. За спогадами очевидців, у село кибитка за кибиткою прибували роми. Їхні підводи розтягнулися на кілька десятків кілометрів. Утім, згодом вони почали обмінювати свій крам на хліб і крупу. Врешті, одяг зносився, міняти на їжу вже не було чого. Та місцеві жителі під загрозою власному життю, потай передавали їм їжу. Страшну зиму 1943 р. пережили не всі роми. Помирали від голоду й холоду просто в балці. Ромів не стало в с. Красенькому буквально за ніч. Дослідники цієї жакливого трагедії вважають, що фашисти зігнали їх в інше місце і знищили¹.

Доля ромів, висланих із різних частин Румунської держави, зокрема з північної Буковини та Бессарабії, склалася трагічно. У Голтському та Оча-

¹ На Миколаївщині відбувся мітинг-реквієм та урок пам'яті на згадку загиблих ромів у часи Другої світової війни. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244904002

ківському повітах вони проживали в будинках, які префектура звільнила від місцевого населення, або в землянках. У деяких селах було повністю евакуйоване місцеве населення, переважно українці (Моторна, І. 2016, с. 199).

За письмовими свідченнями від 15 квітня 1945 р. колишнього префекта повіту Очаків підполковника В. Горського, наприкінці серпня 1942 р. на ст. Трихати за тиждень доставили 15 тис. ромів, багато хто був майже голий, у лахмітті. Їх розподілили по радгоспах у радіусі 40–50 км, у цих радгоспах вони перебували просто неба декілька тижнів, а потім були переведені в бараки в селах Олександродар і Велика Корениха, де не було ні вікон, ані дверей. У цих бараках вони залишалися до початку листопада 1942 р. Згодом, за наказом з Одеси, В. Горський евакуював з чотирьох сіл на Південному Бузі місцевих жителів і поселив ромів там (Круглов, А. 2009, с. 108–109).

Основним місцем поселення ромів в Очаківському повіті було с. Ковалівка на р. Південний Буг. В акті старости Ковалівської сільської управи від 21 листопада 1942 р. зазначалося, що в селі перебувало 4459 працездатних депортованих ромів і 2002 непрацездатних ромів з Румунії. Загальна кількість 6461 чол. (Мороз, Є. О.).

Режим перебування депортованих ромів було регламентовано наказом № 3149 цивільного губернатора Транснестрії Г. Алексіану «Про організацію життя ромів у Транснестрії» від 18 грудня 1942 р. Згідно з цим наказом, усіх ромів Транснестрії розселяли по селах групами від 150 до 350 осіб, мали забезпечити роботою й оплатою на рівні місцевих робітників. Органи жандармерії разом з районними секторами праці поіменно та за професіями реєстрували ромів. Усіх ромів — кваліфікованих робітників мали влаштувати на роботу згідно з їх кваліфікацією в майстерні, інших — об'єднати в робочі команди для сільськогосподарських робіт, різання деревини в лісах, збирання чорних металів, макулатури, ганчір'я, відходів усіх видів тощо. Всі роми від 12 до 60 років незалежно від статі зобов'язані були працювати в цих майстернях та робочих групах. Крім того, ромам, які працювали позанормово, планувалося видавати премії в розмірі 30% вартості від обсягу перевищення роботи, яку вони виконали. Майстерні й робочі команди мали працювати під контролем голів районних та повітових управ, які відповідали за їх присутність на робочих місцях. Кожне село мало обрати ромського старосту, який би стежив за тим, щоб роми не залишали місця проживання та не уникали роботи. Для тих ромів, які самовільно залишили місце проживання у Транснестрії або без причини не виходили на роботу, передбачалося покарання в формі інтернування їх до репресивних таборів, які утворювались у кожному повіті¹. Регулювання праці ромів було части-

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1695. Оп. 3. Спр. 10. Розпорядження цивільного губернатора Транснестрії Г. Алексіану № 3149 про організацію життя Ромів у Транснестрії [копія], 1942 р. Арк. 69.

ною масштабного проекту уряду Трансністрії, який прагнув створити для депортованих систему праці, здатну забезпечити їх виживання, і одночасно звільнити уряд від витрат, пов'язаних з їх харчуванням та проживанням (Achim, V. 2014–2015, p. 209).

Але ці правила залишилися на папері. Депортовані не мали продовольства, одягу, медикаментів, будь-яких засобів до існування. Їм не давали роботи, аби можна було якось вижити. Проте частину депортованих префектура задіяла на фермах і в громадських господарствах, створених замість радянських колгоспів (Моторна, І. В. 2011, с. 64). Зокрема, 1943 р. в Доманівському районі Голтського повіту відкрили дві держферми — «Маршал Антонеску», на якій працювали 349 ромів¹, і «Бессарабія» — 812 ромів². Зважаючи на те, що на 1943 р. у цьому повіті проживало 3215 ромів (Див. Таблиця 2), працівників було всього 30%. Це пояснювалося тим, що місцева влада не мала великої потреби в робітниках, як правило, це була сезонна праця.

В Очаківському повіті ситуація була ще складнішою. В середині грудня 1942 р. сюди прибуло близько 14 тис. ромів, із яких лише 35 були влаштовані на роботу. В телеграмі маршалу І. Антонеску префект Очаківського повіту В. Горський доповідав, що префектура не може надати їжу, житло та охорону для ромів, і просив організувати комісію з сортування ромів, щоб репатріювати тих, кого депортували органи поліції з країни через зловживання. Зі свого боку, румунська армія в Трансністрії теж просила цивільну владу розібратися з депортованими й розмістити їх на роботі, щоб забезпечити їхнє життя.

Раніше, в листопаді 1942 р., префектура Голтського повіту розподілила багатьох ромів по селах невеликими групами з іншими депортованими, а префектура Очаківського повіту вирішила сконцентрувати ромів у більших населених пунктах для кращого спостереження за ними. Але концентрація ромів в одному місці по кілька тисяч чоловік призвела до неможливості забезпечити їх харчуванням на тривалий термін і влаштувати всіх ромів на роботи (Achim, V. 2014–2015, p. 212, 215).

Але навіть, коли й була робота, роми шукали різні способи для втечі або давали малий прибуток цим господарствам. Джерела свідчать, що вони ходили по селах та крали. Так, претор Варварівського району Очаківського повіту вимагав евакуювати ромів у північні райони, оскільки щодня приходили скарги від місцевого населення про те, що вони крали худобу та не хотіли

¹ Підраховано за: Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-2418. Оп. 1. Спр. 62. Списки євреїв і циган, які працюють на державній фермі «Маршал Антонеску» на отримання заробітної плати, 1943 р. Арк. 21–23 зв., 26–29, 31, 32 а.

² Підраховано за: Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-2418. Оп. 1. Спр. 51. Табелі на оплату праці євреїв, циган, військовополонених та інших працівників державної ферми «Бессарабія», 1943 р. Арк. 3–7, 10, 12, 14–23, 27–30 зв., 34–35, 37–38, 40–41 зв.

працювати на фермах, хоча робота для них була. Легіон жандармів у Балтському повіті доповідав, що роми на території Трансністрії вдавалися до різних злочинів. У ніч з 12 на 13 лютого 1943 р. банда ромів з комуни Виздока Голтського повіту проникла в зону, яку контролював Балтський легіон, і пограбувала місцеве населення в комуні Неділкуве. Місцеві мешканці виявляли невдоволення та говорили про те, що ромів привезли тільки красти й убивати (Моторна, І. В. 2011, с. 64).

У вересні 1943 р. в Голті створили «виправно-трудоий табір для циган», де тримали ромів, захоплених під час спроби втекти з Трансністрії до Румунії, а також тих, хто відмовлявся працювати на примусових роботах. «Циганський табір» у Голті був табором для ув'язнених з дуже суворою дисципліною. Ув'язнені роми виконували примусові роботи не лише для румунської окупаційної адміністрації, але й для румунської та німецької армій на території Трансністрії. До них також додалися місцеві українські євреї та частина місцевих ромів (Achim, V. 2015). Згідно з наказом префекта округу Голта від 25 листопада 1943 р. 677 ув'язнених цього табору працювали на примусових роботах.

Румунсько-німецька співпраця щодо найму робітників визначалася, в першу чергу, військово-стратегічними міркуваннями. Між квітнем 1943 і березнем 1944 рр. в південно-східній частині Трансністрії і в Миколаївському загальному районі було багато спільних підприємств. Зокрема, ув'язнені роми табору Голта працювали на будівництві двох мостів: залізничного — між селами Трикрати і Піски, і шосейного — через Варварівку до міста Миколаїв (Achim, V. 2013, pp. 282–284).

У фондах Державного архіву Миколаївської обл. зберігаються свідчення про жорстокі умови життя ромської громади в Голтському і Очаківському повітах. Зима 1942–1943 рр. виявилася для них найважчою. До того, що роми не отримували їжу місяцями, додалася епідемія тифу. За даними на 12 січня 1943 р., з-поміж ромів, які проживали на території Очаківського повіту, від голоду щодня помирали до 20 осіб. З 19 до 26 грудня 1942 р. у с. Велика Корениха померли 24 роми (Мороз, Є. О.). За два тижні, з 26 грудня 1942 р. до 10 січня 1943 р., тут померли ще 293 особи, з яких 76 чоловіків, 90 жінок та 127 дітей. Із цієї причини жандарми просили префектури надати допомогу ромам (Моторна, І. В. 2011, с. 64).

У зведенні видачі продуктів мешканцям с. Велика Корениха з 22 лютого до 1 березня 1943 р. наводиться кількість ромів, що перебували в цьому селі: 2136 дорослих і 729 дітей. А вже в рапорті старости ромів Великої Коренихи від 22 квітня 1943 р. зазначалося, що кількість ромів у селі становила 1545 дорослих і 698 дітей, загалом — 2243 чол. (Мороз, Є. О.). Отже, через голод і хвороби в селі всього за півтора місяця померли 591 дорослий і 31 дитина, всього — 622 чол.

Румунські окупанти контролювали норми споживання хліба та круп на одну людину. Так, раціон харчування ромів на 10 днів складався з розрахунку: на дорослу людину — 5 кг кукурудзи, на дитину — 3 кг¹. Могли видати трохи кукурудзяного борошна. Наприклад, ромам с. Велика Корениха з 22 лютого до 1 березня 1943 р. на 2136 дорослих і 729 дітей видали 5980 кг кукурудзи для дорослих, і 1020 кг — дітям, а кукурудзяного борошна — всього 24,9 кг на всіх². А 6461 ромам Ковалівської сільської управи з дня прибуття їх до села до 20 листопада 1942 р. видали 30 250 кг борошна, 19 042 кг картоплі та 400 кг солі³. Таким чином, на день ромам видавали: дорослому — 200 г кукурудзи, дитині — 100 г; 100 г картоплі та 20 г олії на сім'ю. Для порівняння: євреям, як дорослим, так і дітям, видавали на день усього по 100 г кукурудзи і 50 г картоплі (Гольденберг, М. Д. 2012, с. 291). Отже, з таким раціоном харчування люди були приречені на голодну смерть.

Роми використовували для приготування їжі та обігріву соломую й траву, а згодом почали рубати дерева біля будинків і самі хати. Вже на березень 1943 р. ці села перетворилися на руїни, від хат залишилися самі стіни, а роми проживали вкупі в одній будівлі (Моторна, І. 2016, с. 200). В акті комісії від 17 листопада 1942 р. по земельній громаді с. Велика Корениха говорилося, що в другій половині села, де жили роми, виявлено 36 будинків, які вони розорили. Будинки стали непридатними для життя. Також роми розорили 76 сараїв, які надалі не можна використовувати для потреб селян. Окрім цього, у двох будинках виявлено померлих ромів, яких не поховали на кладовищі (Мороз, Є. О.). Якщо в с. Велика Корениха на 1 березня 1943 р. налічувалося 2865 ромів, то на кінець квітня їх уже залишилося 2243⁴. Тобто, як бачимо, смертність була високою.

Значний вплив на життя підкупаційного населення мали різноманітні інфекційні захворювання: холера, чума, висипний тиф та педикульоз, неконтрольований перебіг яких призводив до загибелі значної частини жителів. Так, Очаківська префектура в середині грудня 1942 р. констатувала, що серед ромів префектури були поширені тиф та кишкові інфекції. Влада намагалась ізолювати ромів, щоб вони не поширювали хвороби серед інших мешканців, не дозволяла їм пересуватися вільно по селах і взагалі по префектурі. Змушувала прати білизну й верхній одяг⁵. Близько 4 тис. ромів, за даними

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1591. Оп. 1. Спр. 276. Відомість на отримання зернового пайка для циган Петрово-Солоницької примарії на 10 днів з 20 травня до 31 травня 1943 р., 1943 р. Арк. 9–10.

² Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1591. Оп. 1. Спр. 166. Зведення видачі продуктів циганам села Велика Корениха з 22 лютого до 1 березня 1943 р., 1943 р. Арк. 140.

³ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1591. Оп. 1. Спр. 166. Акт старости Ковалівської сільської управи [Чеботар], шефа общини циган Боровського, старости общини циган Петку, від 21 листопада 1942 р., 1943 р. Арк. 15.

⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1591. Оп. 1. Спр. 166. Рапорт старости циган с. Велика Корениха [Сорочан] г-ну Лебеденко від 22 квітня 1943 р., 1943 р. Арк. 194.

⁵ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1592. Оп. 1. Спр. 28. Примаріям сіл від Очаківської префектури, 1943 р. Арк. 52.

В. Горського, померли в Очаківському повіті взимку 1942–1943 рр. від голоду, тифу і холоду (Круглов, А. 2009, с. 108–110).

Враховуючи це та намагаючись поліпшити ситуацію, місцева влада навесні й улітку 1943 р. видала розпорядження про розпуск колоній та розподіл наявних ромів серед колгоспів і радгоспів, де працювало місцеве населення. Це частково — але не скрізь — покращило умови для виживання ромів, адже іноді давало можливість прогодуватися й отримати роботу (Тяглий, М. 2011, с. 880).

За дослідженнями О. Круглова, в середині 1941 р. загальна кількість ромів в Україні до початку депортації не перевищувала 20 тис. чол. (Круглов, А. 2009, с. 86). Загальна кількість ромів, депортованих з території Румунії в Трансністрію, становила близько 25 тис. чол. (Моторна, І. В. 2011, с. 64–65). Але невідомою залишається точна кількість ромів, депортованих у Голтський та Очаківський повіти, що ускладнює встановлення кількості в них загиблих ромів. За даними зі справ Державного архіву Миколаївської обл., автори підрахували кількість ромів, які перебували в цих повітах 1943 р. Ця кількість становить 4825 ромів, із них у Голтській префектурі — 3215, в Очаківській — 1610 (Див. Таблиця 2).

Зауважимо, що встановлена кількість ромів у Голтському та Очаківському повітах Трансністрії на 1943 р. теж умовна, оскільки перепис їх проводили з березня по серпень цього року. Як уже зазначалося, смертність ромів була високою, й до кінця існування Трансністрії їх поменшало ще в декілька разів. Наприклад, якщо в листопаді 1942 р. до с. Ковалівка Варварівського району депортували 6461 ромів¹, то в березні 1943 р. їх залишилося в селі 3423. Із тих, хто вижив, найвитриваліших перевели в села Суха Балка й Мостове Березівського повіту (Круглов, А. 2009, с. 110). А наприкінці літа цього року, за даними Таблиці 2, в усій Очаківській префектурі залишилося 1610 ромів.

Зіткнувшись зі стражданнями в Трансністрії, більшість з тих, хто мав право на звільнення від депортації, попросилися назад до Румунії. Багато ромів намагалися повернутися нелегально. У зв'язку з цим, 22 вересня 1942 р. вийшов декрет, який забороняв повертатися до Румунії ромам з окупованої зони. Покарання було жорстким — відправлення на тяжкі роботи від п'яти до 25 років чи смертний вирок для тих, хто повернувся. Попри жакливі накази, деякі з них, однак нечисленні, порушували закон.

Загалом у Трансністрії померла від голоду, холоду та хвороб значна частина виселених ромів. За підрахунками О. Круглова, загалом на окупованій території України в 1941–1944 рр. померло 19–20 тис. ромів. Понад

¹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1591. Оп. 1. Спр. 166. Акт старости Ковалівської сільської управи [Чеботар], шефа общини циган Боровського, старости общини циган Петку, від 21 листопада 1942 р., 1943 р. Арк. 15.

половину всіх жертв становлять саме депортовані румунські роми — близько 11 тис. осіб. Здебільшого вони вмирили від інфекцій, нестачі їжі та від холоду. До цієї цифри слід додати ще понад 800 місцевих ромів, яких закатували німецькі нацисти з серпня 1941 до січня 1942 р. на території майбутньої Трансністрії (Круглов, А. 2009, с. 112–113). Роми, що пережили депортацію, почали повертатися до Румунії навесні 1944 р. разом із виведенням румунської армії з окупованих територій (Моторна, І. В. 2011, с. 66). Можна висловлювати припущення, що на території Голтського й Очаківського повітів губернаторства Трансністрія залишилося живими близько 5 тис. ромів.

Розкриття злочинів німецько-румунського окупаційного режиму розпочалося відразу після закінчення Другої світової війни. З 10 до 16 січня 1946 р. у Миколаєві, в приміщенні Театру юного глядача відбувся відкритий судовий процес військового трибуналу Одеського військового округу щодо німецьких військових і працівників різних окупаційних каральних установ. На лаві підсудних опинилися дев'ять осіб. Семеро були засуджені до смерті, двоє отримали 20 років каторжних робіт. У повідомленні «Правди» від 12 січня 1946 р. про цей процес підкреслювалося, що колишній начальник СД Миколаєва, підсудний Г. Зандлер був «викритий у поголовному винищенні єврейського населення області і циган» (Котлярчук, А. 2014, с. 31).

Геноцидом нацистську політику щодо ромів сьогодні визнають на рівні 10 європейських держав, вони щорічно відзначають 2 серпня День пам'яті¹. Згідно з Постановою Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 р. «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів», з 2004 р. Україна теж приєдналася до скорботного дня пам'яті винищення ромів².

У Миколаївській обл. проводяться заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць поховання й кількості жертв німецько-румунського геноциду ромів у роки Другої світової війни, на увічнення пам'яті про депортованих і страчених представників цієї національності в містах та районах області³. У с. Красеньке Кривоозерського району встановлено пам'ятний знак «Жертвам волелюбного народу циганської національності на місці їх розстрілу»⁴. Але замовчування жакливної трагедії ромів десятиліттями призвело до того, що на території України між Дністром та Південним Бугом немає пам'ятника, який би фіксував винуватців трагедії, а саме румунський

¹ 2 серпня 1944 р. у концтаборі Аушвіц-Біркенау за одну ніч було знищено 4 тис. ромів, і тому ця дата вважається Днем пам'яті геноциду ромів.

² Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів». Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 2. Ст. 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-15>

³ В Николаевской области почтили память ромов, уничтоженных во время войны // НикВести. 2011. 4 августа. URL: <https://nikvesti.com/news/public/24105>

⁴ На Миколаївщині відбувся мітинг-реквієм та урок пам'яті на згадку загиблих ромів у часи Другої світової війни. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245287705cat_id=244904002

уряд І. Антонеску. Це саме те, про що треба говорити не лише на місцевому, а й на міждержавному рівні.

Таблиця 2. Кількість ромів у Голтському й Очаківському повітах Трансїстрії 1943 р.¹

№ з/п	Назва місцевості	Кількість осіб
Голтська префектура (повіт)		
1.	Сектор Доманівської жандармерії	670
2.	Сектор Кривоозерської жандармерії	342
3.	Сектор Владівської жандармерії	866
4.	Сектор Доброжанівської жандармерії	41
5.	Сектор Іванівської жандармерії	48
6.	Сектор Новопавлівської жандармерії	78
7.	Сектор Кривоозерської жандармерії	342
8.	Врадівське сільуправління Великоврадівського району	93
9.	с. Ново-Григорівка Владівського сільуправління Великоврадівського району	68
10.	с. Олексіївка Великоврадівського району	23
11.	с. Захарівка Іванівського сільуправління Великоврадівського району	28
12.	Мар'янівське сільуправління Великоврадівського району	33
13.	с. Кумари Великоврадівського району	224
14.	Доброжанівське сільуправління Великоврадівського району	234
15.	с. Копани Іванівського сільуправління Великоврадівського району	37
16.	Іванівське сільуправління Великоврадівського району	23
17.	х. Веселий Великоврадівського району	65
Усього (ймовірна кількість)		3215
Очаківський повіт		
18.	Очаківський повіт	1610
Усього (ймовірна кількість)		1610
Загалом по двох повітах (ймовірна кількість)		4825

Підсумовуючи, можна виділити кілька важливих моментів означеної проблеми.

По-перше, роми, депортовані в Трансїстрію з Румунії, Бессарабії та Буковини, стали жертвами політики переслідування за етнічними та расовими критеріями, яку пропагував румунський уряд. Основною причиною переселення ромів було виведення за межі країни бідного населення й тих осіб, яких уряд визнав «небезпечними елементами».

¹ Складено та підраховано за: Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1028. Оп. 1. Спр. 98. Листування з відділом праці губернаторства Трансїстрії про використання циган і євреїв на роботі та їх списки, 1943 р. Арк. 5–8, 10–11 зв., 92–104; Спр. 118. Списки циган і євреїв, які перебували на території Очаківського повіту, 1943–1944 рр. Арк. 52–69; 70–87, 112–117; Ф. Р-1594. Оп. 3. Спр. 10. Наказ цивільного губернатора Трансїстрії про особливу цензуру кореспонденції циган і про використання єврейського населення на роботі, листування з адміністративним відділом Березівської префектури про відпустку будівельного матеріалу для побудови бараків циганам і списки циган, що проживають у Ландауському районі, 1942–1943 рр. Арк. 9–23; Ф. Р-2178. Оп. 1. Спр. 374. Списки циган, євреїв, які перебували в таборах «Гетто» в районах повіту, 1943 р. Арк. 1–10 зв., 12–28, 74–96; Ф. Р-2425. Оп. 1. Спр. 13. Списки циган, жителів будинків, зайнятих окупантами, 1943 р. Арк. б/н; Спр. 19. Списки циган, жителів будинків, зайнятих окупантами, 1943 р. Арк. б/н.

По-друге, одним із ключових напрямів румунської окупаційної політики щодо ромів було регулювання режиму перебування і праці депортованих ромів у Трансністрії, регламентоване наказом № 3149 цивільного губернатора Г. Алексіану від 18 грудня 1942 р. Уряд Трансністрії прагнув створити систему праці, здатну забезпечити виживання депортованих ромів, звільнивши уряд від витрат на їх харчування та проживання. З'ясовано, що в Голтському та Очаківському повітах місцева влада встановленого режиму праці не дотримувалася, залучаючи до роботи в колгоспах, на фермах, у майстернях або на будівельних майданчиках лише невелику частину населення, що призвело до масового безробіття ромів у цих повітах. Основною стратегією виживання для позбавлених засобів до існування ромів стали крадіжки чужого майна та втечі до Румунії. Для запобігання цим явищам у м. Голта утворили «виправно-трудоий табір для циган», в'язнів якого змушували працювати на примусових роботах не лише для румунської окупаційної адміністрації, але й для румунської та німецької армій, переважно розквартированих у «Трансністрії», а також у Миколаївському загальному районі.

По-третє, в ході реконструкції фрагментів повсякденного життя і побуту депортованих ромів встановлено низькі показники норм споживання хліба та круп у двох повітах, які регламентувала місцева окупаційна влада, чим прирікала людей на голодну смерть. Окрім пошуку продуктів харчування, в повсякденному житті роми зіткнулися з низкою побутових проблем. Не менш важливою й болючою соціальною складовою буденного життя ромів стало масове поширення різноманітних інфекційних хвороб, неконтрольований перебіг яких призвів до загибелі значної частини жителів.

По-четверте, до весни 1944 р., коли румунські війська вийшли з Трансністрії, а ті, хто вижив, повернулись у свою країну, велика частка ромів у Голтському та Очаківському повітах померли від голоду, холоду, хвороб та злиднів. На основі аналізу статистичних даних авторам вдалося підрахувати ймовірну кількість ромів у Голтському та Очаківському повітах на закінчення румунської окупації — близько п'яти тисяч чоловік. Якщо взяти до уваги свідчення префекта повіту Очаків В. Горського про 15 тис. ромів, депортованих у ці повіти, то вказана цифра підтверджує дані дослідників про 11 тис. загиблих у Трансністрії ромів, більшість яких померли на території Голтського та Очаківського повітів. Отже, умови перебування і режим праці депортованих ромів на території цих повітів не давали їм надії на виживання.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми геноциду ромів на території Трансністрії. Подальші наукові пошуки передбачають вивчення антиромської політики, яку вів румунський уряд у «таборах Побужжя», а також детальніше вивчення трагедії ромів у роки Другої світової війни.

Бессонов, Н. 2006. Геноцид цыган України в годы Великой Отечественной войны. *Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.)* (матеріали круглого столу). Севастополь: Вебер. С. 4–28.

Бессонов, Н. 2009. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* № 2 (6). С. 17–52.

Беліков, О. В. 2002. Цигани України під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство.* № 4. С. 64–73.

Гольденберг, М. Д. 2012. *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Николаев: Издатель П. Н. Шамрай. 392 с.

Думиника, И. 2011. Депортация и дискриминация румынских цыган во время Второй мировой войны. *Великая Отечественная война 1941–1945 г. г. в исторической памяти Приднестровья.* Тирасполь: Издательство Приднестровского Университета. С. 109–129.

Зіневич, Н. 2009. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої Світової війни. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* № 2 (6). С. 148–163.

Кенрик, Д. & Паксон Г. 2001. *Цыгане под свастикой.* Москва: Текст. 205 с.

Козакова, О. В. 2014. Доля українських циган у часи Другої світової війни в сучасній українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Т. XXXVIII. С. 343–346.

Котлярчук, А. 2014. Нацистский геноцид цыган на территории оккупированной Украины: роль советского прошлого в современной политике. *Голокост і сучасність.* Т. 1 (12). С. 24–50.

Круглов, А. 2009. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* № 2 (6). С. 83–113.

Мороз, Є. О. (n. d.). Трагедія ромів Миколаївщини в роки німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/dLS5qfh>

Моторна, І. В. 2011. Депортація румунських циган до Транснїстрії: методи та демографічні наслідки. *Чорноморський літопис.* № 3. С. 63–67.

Моторна, І. В. 2016. Депортація румунських ромів до Транснїстрії (1942–1944 рр.): реконструкція подій, увічнення пам'яті, перспективи дослідження. *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація* (матеріали наук.-практ. конф., 4.10.2016 р.). Київ: Український центр вивчення історії Голокосту. С. 194–207.

Назарія, С. 2005. *Страницы истории: Холокост (на территории Молдовы и в прилегающих областях Украины, 1941–1944).* Кишинев: Центральная типография. 304 с.

Солонарь, В. 2008. Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснїстрию в 1942 г. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* № 1 (3). С. 65–87.

Тяглий, М. І. 2012. Роми, геноцид ромів на теренах сучасної України під час Другої світової війни. *Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил — С.* Київ: Видавництво «Наукова думка». С. 288–289.

Тяглий, М. І. 2011. Окупаційна політика та доля ромів України. 1941–1944 рр. *Україна в Другій світової війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси.* Кн. 2. Київ: Наукова думка. С. 864–897.

Achim, V. 2013. Die Zwangsarbeit der deportierten Juden und Roma für die Wehrmacht in Transnistrien. *Zwangsarbeit in Hitlers Europa Besatzung. Arbeit. Folgen.* Herausgegeben von Dieter Pohl und Tanja Sebta. Berlin, 2013. P. 271–292.

Achim, V. 2015. *Munca forțată în Transnistria: «Organizarea muncii» evreilor și romilor: decembrie 1942 — martie 1944*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2015. 148 p.

Achim, V. 2014–2015. The Forced Labour of the Gypsies in Transnistria: the Regulation of December 1942 and the Reality on the Ground. *Historical Yearbook*, Vol. XI–XII, P. 209–224.

Achim, V. 2004. *The Roma in Romanian History* [trans. from romanian by R. Davies]. Budapest, New York: Central European University Press. 233 p. [in English].

Ioanid, R. 2006. *Istoria Holocaustului în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*. București: Hasefer, 2006. 454 p.

Ioanid, R. 2000. *The Holocaust in Romania: The destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Chicago: Ivan R. Dee. 380 p. [in English].

Matei, P. 2019. Survival Strategies of the Roma Deportees to Transnistria. *Holocaust. Studii și cercetări*. Vol. XI (12). P. 35–67.

Bessonov, N. 2006. Genotsid tsygan Ukrainy v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [The Genocide of Gypsies of Ukraine during the Great Patriotic War]. *Roma v Ukrayini. Istorychnyj ta etnokul'turnyj rozvytok tsyhan (roma) Ukrayiny (XVI–XX st.)* (materialy kruhloho stolu). Sevastopol': Veber. S. 4–28. [in Russian].

Bessonov, N. 2009. Tsygane SSSR v okkupatsii. Strategii vyzhivaniya [Gypsies of the USSR in the Occupation. Survival Strategies]. *Holokost i suchasnist'*. *Studiyi v Ukrayini i sviti*. № 2 (6). S. 17–52. [in Russian].

Byelikov, O. V. 2002. Tsyhany Ukrayiny pid chas Druhoyi svitovoyi viyny [Gypsies of Ukraine during World War II]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo*. № 4. S. 64–73. [in Ukrainian].

Gol'denberg, M. D. (Ed.). 2012. *Sud'by yevreyev Nikolayevshchiny v period Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg.* [Fates of Jews of Mykolayiv region during the Great Patriotic War of 1941–1945]. Nikolayev: Izdatel' P. N. Shamray. 392 s. [in Russian].

Duminika, I. 2011. Deportatsiya i diskriminatsiya rumynskikh tsygan vo vremya Vtoroy mirovoy voyny [Deportation and Discrimination of Romanian Gypsies during World War II]. *Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945 g.g. v istoricheskoy pamyati Pridnestrov'ya*. Tiraspol': Izdatel'stvo Pridnestrovskogo Universiteta. S. 109–129. [in Russian].

Zinevych, N. 2009. Do pytannya pro spetsyfyku henotsydu romiv na ukraiyins'kykh zemlyakh u roky Druhoyi Svitovoyi viyny [To the Question about the Specifics of Roma Genocide in the Ukrainian Lands during World War II]. *Holokost i suchasnist'*. *Studiyi v Ukrayini i sviti*. № 2 (6). S. 148–163. [in Ukrainian].

Kenrik, D. & Pakson, G. 2001. *Tsygane pod svastikoy* [Gypsies under the Swastika]. Moskva: Tekst. 205 s. [in Russian].

Kotlyarchuk, A. 2014. Natsistskiy genotsid tsygan na territorii okkupirovannoy Ukrainy: rol' sovet'skogo proshlogo v sovremennoy politike [Nazi Roma Genocide in Occupied Ukraine: the Role of the Soviet Past in Modern Politics]. *Holokost i suchasnist'*. № 1 (12). S. 24–50. [in Russian].

Kozakova, O. V. 2014. Dolia ukraiyinskykh tsyhan u chasy Druhoyi svitovoyi viyny v suchasniy ukraiyinskii istoriohrafii. [The Fate of Ukrainian Gypsies during the Second World War in Modern Ukrainian Historiography]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXXVIII. S. 343–346 [in Ukrainian].

Kruglov, A. 2009. Genotsid tsygan v Ukraine v 1941–1944 gg.: statistiko-regional'nyj aspekt [Roma Genocide in Ukraine in 1941–1944: Statistical and Regional Aspect]. *Holokost i suchasnist'*. *Studiyi v Ukrayini i sviti*. № 2 (6). S. 83–113. [in Russian].

Moroz, YE. O. (n. d.). Trahediya romiv Mykolayivshchyny v roky nimets'ko-romuns'koyi okupatsiyi 1941–1944 rr. [The Roma Tragedy in Mykolayiv Region during the Years of German-Romanian Occupation of 1941–1944]. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/dLS5qfh> [in Ukrainian].

Motorna, I. V. 2011. Deportatsiya rumuns'kykh tsyhan do Transnistriyi: metody ta demografichni naslidky [Deportation of Romanian Gypsies to Transnistria: Methods and Demographic Implications]. *Chornomors'kyj litopys*. № 3. S. 63–67. [in Ukrainian].

Motorna, I. V. 2016. Deportatsiya rumuns'kykh romiv do Transnistriyi (1942–1944 rr.): rekonstruktsiya podiy, uvichnennya pam'yati, perspektyvy doslidzhennya [Deportation of Romanian Roma to Transnistria (1942–1944): Reconstruction of Events, Perpetuation of Memory, Prospects for Research]. *Henotsyd romiv Ukrayiny v period Druhoyi svitovoyi viyny: vyvchennya, vykladannya, komemoratsiya* (materialy nauk.-prakt. konf., 4.10.2016 r.). Kyiv: Ukrayins'kyj tsentr vyvchennya istoriyi Holokostu. S. 194–207. [in Ukrainian].

Nazariya, S. 2005. *Stranitsy istorii: Kholokost (na territorii Moldovy i v prilegayushchikh oblastiakh Ukrainy, 1941–1944)* [Pages of History: Holocaust (in the territory of Moldova and in the Adjacent Regions of Ukraine, 1941–1944)]. Kishinev: Tsentral'naya tipografiya. 304 s. [in Russian].

Solonar', V. 2008. Etnicheskaya chistka ili bor'ba s prestupnost'yu? Deportatsiya rumynskikh tsygan v Transnistriyu v 1942 g. [Ethnic Cleansing or the Fight Against Crime? Deportation of Romanian Gypsies to Transnistria in 1942]. *Holokost i suchasnist'*. *Studiyi v Ukrayini i sviti*. № 1 (3). S. 65–87. [in Russian].

Tyahlyj, M. I. 2012. Romy, henotsyd romiv na terenakh suchasnoyi Ukrayiny pid chas Druhoyi svitovoyi viyny [Roma, Roma Genocide on the Territory of Modern Ukraine During World War II]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 9. Pryl — S*. Kyiv: Naukova dumka. S. 288–289. [in Ukrainian].

Tyahlyj, M. I. 2011. Okupatsiyina polityka ta dolya romiv Ukrayiny. 1941–1944 rr. [Occupation Policy and the Fate of the Roma in Ukraine. 1941–1944]. *Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy*. Kn. 2. Kyiv: Naukova dumka. S. 864–897. [in Ukrainian].

Achim, V. 2013. Die Zwangsarbeit der deportierten Juden und Roma für die Wehrmacht in Transnistrien. *Zwangsarbeit in Hitlers Europa Besatzung. Arbeit. Folgen*. Herausgegeben von Dieter Pohl und Tanja Sebta. Berlin, 2013. P. 271–292.

Achim, V. 2015. *Munca forțată în Transnistria: «Organizarea muncii» evreilor și romilor: decembrie 1942 — martie 1944*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2015. 148 p.

Achim, V. 2014–2015. The Forced Labour of the Gypsies in Transnistria: the Regulation of December 1942 and the Reality on the Ground. *Historical Yearbook*, Vol. XI–XII. P. 209–224.

Achim, V. 2004. *The Roma in Romanian History* [trans. from romanian by R. Davies]. Budapest, New York: Central European University Press. 233 p.

Ioanid, R. 2006. *Istoria Holocaustului în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*. București: Hasefer, 2006. 454 p.

Ioanid, R. 2000. *The Holocaust in Romania: The destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Chicago: Ivan R. Dee. 380 p. [in English].

Matei, P. 2019. Survival Strategies of the Roma Deportees to Transnistria. *Holocaust. Studii și cercetări*. Vol. XI (12). P. 35–67.